

התמודדות עם מות חבר או קרוב

הצער על החיסרון; ההשלמה עם הגזירה; הנחמה

הרב איתן שנדורפי

לעי"נ תלמידי חביבי
עלם החמודות, השקדן הנפלא,
יהונתן ז"ל

הקדמה¹

המוות הוא תופעה שכוללת את כל בני המין האנושי. אף על פי כן כל אדם ששומע על קרוב או מכר שמת, לא עלינו, מצטער על מותו. במצב זה של הלם ותדהמה לנוכח החיסרון הגדול, קשה לנתח את הדברים בקור רוח ובצורה שכלית, ומתוך כך קשה להתמודד כראוי עם הנושא. מצד אחד האדם מרגיש צער עמוק ומצד שני, ברובד השכלי, האדם המאמין יודע שכל מה שעושה הקב"ה הוא לטובה, וחז"ל אף אמרו:

חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה.
(משנה ברכות ט, ה)

ואם כן לכאורה אין להצטער! ועם זאת, בפירוש למדונו חז"ל שהברכה על הרעה שונה מהברכה על הטובה:

על בשורות טובות אומר: 'הטוב והמטיב', על בשורות רעות אומר: 'ברוך דיין האמת!'

(שם)

עוד אמרו חז"ל שאין להתעלם מהצער, אלא אדרבא:

כל הבוכה על אדם כשר שמת – מוחלין לו על כל עוונותיו.
(שבת קה:)

1. ברצוני להודות לרב יהושע מגנס שליטי"א, לחותני ר' צבי אלפר הי"ו, לרב עמיחי כנרתי נ"י ולר' נתנאל פרנקנטל נ"י – שקראו את המאמר והעירו את הערותיהם החשובות.

מאמרנו זה, בא להסביר את החיוב לברך את ה' על הרעה כשם שמברך על הטובה ואת היחס בין חיוב זה לבין מצוות אבלות והרגשת הצער. בחלק השני נעסוק באופנים השונים של הנחמה.

יש לציין שהמאמר איננו מיועד רק למי שאירע אבל במשפחתו, לא עלינו, אלא לכל יהודי, וזאת מפני שלמרות שחובת האבלות חלה רק במקרה של קרבה משפחתית - חובת ההתבוננות ותשומת הלב היא הרבה יותר רחבה, שכן חז"ל אמרו:

אחד מבני חבורה שמת – תדאג כל החבורה כולה.

(שם קו.)

חלק א:

הצער על החיסרון מול ההשלמה עם הגזירה

א. "חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה"

המשנה במסכת ברכות אומרת:

חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה, שנאמר: 'ואהבת את ה' אלוקיך בכל לבבך וגו'... בכל מאדך – בכל מדה ומדה שהוא מודד לך הוי מודה לו.

(פרק ט, משנה ה)

ואמרו על כך בגמרא:

מאי חייב לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה? אילימא כשם שמברך על הטובה 'הטוב והמטיב' כך מברך על הרעה 'הטוב והמטיב'? והתנן: על בשורות טובות אומר: 'הטוב והמטיב', על בשורות רעות אומר: 'ברוך דיין האמת!' אמר רבא לא נצרכה אלא לקבולינהו בשמחה.

(שם ס.)

מפורש בגמרא זו שיש חיוב לקבל את הצרה בשמחה. אך הדבר קשה: כיצד ניתן לשמוח בצרה? אמנם "כל דעביד רחמנא לטב עביד"², אך כיצד ניתן לשמוח בצרה?! עוד קשה, שהרי הלכה פסוקה היא שהאבל אסור בשמחה!³

2. ברכות ס, ב.

3. עיין במסכת מועד קטן כב, ב; ברמב"ם הלכות אבל פ"ו הלכות ב, ו, ז; בשולחן ערוך יורה דעה סימן שצא; בהקדמת המהר"ל לספרו "תפארת ישראל" בביאור הפסוק "פקודי ה' ישרים משמחי לבי"; בספר "גשר החיים" ח"ב פט"ז ופ"ז.

1. הסבר רש"י והמאירי

נראה לומר שאכן אין כוונת הגמרא שהאדם צריך לשמוח בצרה, אלא רק שלא יצטער יתר על המידה, שהרי הגמרא מסמיכה לדין זה את המאמר: לעולם יהא אדם רגיל לומר: כל דעביד רחמנא לטב עביד.

כלומר החובה לברך בשמחה היא ביטוי לאמונה שכל מעשי ה' הם לטובה. ואכן פרש רש"י שם:

לקבולינהו בשמחה – לברך על מדת פורענות בלבב שלם.

גם המאירי שם כתב כדברים האלה:

שלא יבעט למה שארע לו.

2. הסבר הטור והב"ח

הטור באורח חיים כתב:

וחייב אדם לברך על הרעה בדעת שלמה ונפש חפצה, כדרך שמברך בשמחה על הטובה, כי הרעה לעובדי ה' היא טובתם ושמחתם, כיוון שמקבל מאהבה מה שגזר עליו ה'. נמצא שבקבלת רעה זו הוא עובד ה', שהיא שמחה לו. (סימן רכב)

וכתב שם הב"ח:

ורבנו דקדק ואמר: 'וחייב אדם לברך על הרעה בדעת שלמה ונפש חפצה, כדרך שמברך בשמחה על הטובה', והוא לפי שאי אפשר לאדם שיהא שמח ברעה. וצריך לפרש דהכי קאמר: כשם שהוא מברך על הטובה בשמחה, שאז מברך בדעת שלמה ובנפש חפצה, כך יברך על הרעה בדעת שלמה ובנפש חפצה. ותיקן עוד שמה שאמר שמברך על הרעה בשמחה, הוא לפי שבקבלת רעה זו הוא עובד את ה', והעבודה היא שמחה לו.

גם הטור, בתחילת דבריו, כתב בדומה למפרשים הנזכרים בסעיף הקודם: 'וחייב אדם לברך על הרעה בדעת שלמה ונפש חפצה', ולא כתב 'בשמחה', והסביר הב"ח: "לפי שאי אפשר לאדם שיהא שמח ברעה", אך הוא הוסיף שמתוך שהוא מקבל מאהבה את גזירת ה' ומברך על כך, הרי שיש לו שמחה בנקודה זו שהוא זוכה לעבוד את ה', ונראה שזו גם כוונת הרמב"ם.

3. הסבר ה"משנה ברורה"

השולחן ערוך (שם) העתיק את דברי הטור, וכתב על כך ה"משנה ברורה":

כי באמת כל היסורין, בין בגוף בין בממון, הוא הכול כפרה על העוונות, כדי שלא יצטרך להתיסר לעתיד לבוא, ששם העונש הוא הרבה יותר גדול⁴.

(שם ס"ק ד)⁵

לפי הסבר זה⁶ עולה שיש לשמוח ברעה עוד יותר מאשר בטובה⁷! כי על ידי הרעה מתכפרים עוונותיו של האדם.

4. א. עיין שם ב"משנה ברורה" שהוסיף: "וכדאיתא במדרש: 'יצחק תבע יסורין [היינו שהוא הכיר גודל מידת הדין שלעתיד, וכעין זה אמר גם כן דוד המלך עליו השלום: 'סמר מפחדך בשרי, וממשפטך יראתי', ותבע בעצמו יסורין כדי שינקה מכל וכל, ולא יצטרך לפחוד עוד], אמר לו הקב"ה: חייך, דבר טוב אתה מבקש, וממך אני מתחיל, שנאמר: 'יהי כי זקן יצחק ותכהינה עיניו מראותי'". יש להדגיש שאף על פי שה"משנה ברורה" הביא את המדרש האומר שיצחק תבע יסורין, אנחנו מתפללים שלא יבואו עלינו ייסורים, וכך כתב בעל ה"קהלות יעקב" במכתבו לר' אריה לוי: "אמרו חז"ל בפרק קמא דברכות: 'חביבין ייסורים', וכיון שחז"ל אמרו 'חביבין' הרי הן חביבין, והם הצלחה ואושר גדול ונורא לענייני העולם הבא. ולכן מהייסורין **שכבר עברו** יש לשמוח מאד מאד, כי הוא רווח שאין לשער, והוא מחסדי ה' יתברך הנוראים. אכן אודות **להבא** צריכין להתפלל להינצל מן הייסורים, שהרי מגדולי חז"ל אמרו: 'לא הן ולא שכן'. [והטעם הוא לפי שהייסורים גורמים ביטול תורה ומצוות]. וגם אני, אני תפלה לה' יתברך שישלח לכבוד תורתו הרמה שליט"א רפואה שלימה בבריאות גופא ונהורא מעליא במהרה דידן" [ספר "ר' אריה" (הוצאת "אורה" ירושלים תשנ"ח) עמוד 154-155 וספר "צדיק יסוד עולם" (הוצאת "יריד הספרים", ירושלים תשנ"ו) עמוד 374-375 ועיין עוד במדרש "שוחר טוב" לתהלים מזמור לח (אות א)]. אלא כוונת ה"משנה ברורה" שהייסורין שכבר באו על האדם הם לטובתו עד כדי כך, שיצחק, לגודל מדרגתו, תבע אפילו ייסורים לעתיד, ולא רק שמח בייסורים שכבר עברו עליו. ועיין גם בספר "טובך יביעו" לרב יצחק זילברשטיין (בני ברק תשי"ט) ח"ב עמוד רסא-רסג.

ב. עיין גם במסכת דרך ארץ זוטא פ"ט; בדברים רבה א, יז; במדרש "שוחר טוב" לתהלים מזמור יב (אות ה); בזוהר הקדוש שהביא ר. בגליון השי"ט בברכות ז; ד"ה "יקנה לדוד"; בצליח פסחים נ, ד"ה "העוה"ז"; בספר "אהבת חסד" [לבעל ה"חפץ חיים"] חלק ג פ"ד, בסוף ההגהה הראשונה.

5. כעין זה כתבו בקיצור גם "ערוך השולחן" (שם סעיף ג), וה"קיצור שולחן ערוך": שהכל כפרת עוונותיו (נט, ב).

6. ניתן היה לכאורה להסביר את המשנה הסבר נוסף על פי מה שכתב הרב חיים דוד הלוי בספרו "עשה לך רב" (ח"א סימן מו עמוד קמ) בשם הזהר הקדוש: "משל למה הדבר דומה? למלך השולח את בנו להשתלם וללמוד וכו', כששולח לקחתו חזרה לארמונו, בני המקום בוכים. הפקח שבהם אומר: על מה אתם בוכים? וכי לא ראוי שילך הבן להיכל אביו? ואילו ידעו הצדיקים זאת היו **שמחים** ביום הסתלקותם מהעולם הזה".

4. שיטת הרמב"ם

דברי הרמב"ם אנו מוצאים שילוב בין שתי הגישות.

וחייב אדם לברך על הרעה בטוב נפש כדרך שמברך על הטובה בשמחה שנאמר ואהבת את ה' אלוקיך וגו' ובכל מאדך, ובכלל אהבה היתירה שנצטוינו בה שאפילו בעת שייצר לו יודה וישבח בשמחה.

(רמב"ם הלכות ברכות פרק י הלכה ג)

פתח הרמב"ם בלשון המזכירה את דברי רש"י בסוגיא שם: "לברך על הרעה בטוב לבב", אולם בהמשך הזכיר את מושג השמחה: "שאפילו בעת שייצר לו יודה וישבח בשמחה". ועם זאת, נראה, שיש הבדל בין הסבר זה להסבר המובא במשנה ברורה, שכן בדברי הרמב"ם, הדברים מנוסחים

יש להדגיש שטעם זה אינו זהה לטעם שכתב ה"משנה ברורה", משלוש סיבות: טעם זה מתייחס לכך שהמיתה טובה **לנפטר**, ואילו ה"משנה ברורה" כתב שהמיתה טובה **לאבל**.

טעם זה מתייחס רק **למיתה של צדיק**, ולא למיתת אדם שאינו צדיק, ואילו ה"משנה ברורה" כתב שיש לברך בשמחה במיתת כל אדם, אבל, כאמור, מצד ייסורי האבל, שייסוריו מכפרים על עוונותיו.

טעם זה מתייחס רק **למיתה**, ולא לייסורים אחרים, ואילו ה"משנה ברורה" כתב שיש לשמוח בכל סוגי הייסורים.

כמו כן יש להדגיש שטעם זה גם אינו זהה לטעם שכתב הרמב"ם, שכן לפי זה יש לשמוח **דווקא במיתתו של אדם**, ואילו הרמב"ם כתב: "ובכלל אהבה יתרה שנצטוינו בה **שאפילו בעת שייצר לו יודה וישבח בשמחה**".

לא מצאתי מי שיביא טעם זה כהסבר למשנה, ואולי הסיבה היא בגלל האמור בסיבות ב' וג'.

[דברי הזהר הקדוש הללו הובאו במלואם בספר "שפתי כהן" על התורה (לרבי מרדכי הכהן, תלמיד הרב ישראל די קוריאל מגורי האר"י ז"ל) בפרשת ראה (דברים יד, א), ובקיצור ובשינוי מסוים בספר "צרור המור" (לרבי אברהם סבע, ממגורשי ספרד) על התורה שם. ועיין בספר "סערת אליהו" (בתוך "ספרי הגר"א") עמוד 14 שהאריך במשל על כך, וב"ערוך לנר" בחידושי לנדה (ל; בד"ה "משל לכהן") בשם הזהר הקדוש שהנשמה שמחה בצאתה לקראת בוראה, ודווקא בנשמת צדיק. ועיין גם בילקוט שמעוני בפרשת מסעי (רמז תשפ"ז) שבעת מותו של אהרן "היה משה קורא: 'אהרן אחי, מה היא מיתתן של צדיקים? היכן אתה?' אמר לו: 'איני כדאי לומר לך, אלא הלואי מקודם זמן באתי לכאן'. כשראה משה היאך מת אהרן נתאוה למיתתו". ועיין גם בכתובות קד, א (לפני המשנה); בפירוש "אור החיים" על התורה ויקרא יח, א; כו, יא; בספר "בית יחזקאל" הלכות דעות לרב משה יחיאל הלוי צוריאל (בני ברק תשמ"א) עמוד קמה].

7. כן מפורש בתנחומא יתרו טז המובא בספר "שמירת הלשון" שער התבונה פ"ח ועיין שם בכל הפרק.

בלשון רבותא: "שאפילו בעת שייצר לו...", ואילו לדברי המשנה ברורה, יש לשמוח בצרה יותר מאשר בטובה, מאחר והיא מביאה לכפרת עוונות. לאור האמור לעיל יש לשאול: אם כן מדוע שיבחו חז"ל את המצטער על אדם כשר שמת, וכמו כן חייבו את האבלות שעניינה צער? והרי לכאורה יש לשמוח במיתת אדם! אם מצד כפרת העוונות, ואם מצד הידיעה שהכול לטובה.

ב. האבלות – היתר או חובה?

ראשית יש לברר: האם האבלות היא רק היתר שבדיעבד, כגון לאנשים רכי לב, או שמא היא מצווה?

1. מקורות שמהם משמע שהצער והאבלות הם רק היתר ולא חובה לכאורה ניתן היה לומר שהאבלות היא רק היתר, ואינה חיוב, וכך נראה לכאורה מפירוש הרמב"ן לתורה שכתב:

ולא יאסור הכתוב הבכי, כי הטבע יתעורר לבכות בפירוד אוהבים ונדודם אף בחיים.

(דברים יד, א)

משמע שהייתה סברה לאסור את הבכי על המת, אבל התורה לא אסרה זאת בגלל שהטבע מתנגד לכך, ועל כן זה בגדר רשות, אין איסור, אך גם אין חיוב.

גם מדברי ספר החינוך משמע כך:

לפי שהכהנים נבחרו לעבודת ה' ברוך הוא... על כן הרחיקם מן המת... וראוי באמת למשרתי ה' להתרחק ממנו (-מן המת), זולתי לקרובים שהותר להם, כי אחיהם בשרם הוא. וכל דרכי התורה נועם ונתיבותיה שלום, לא רצתה לצערם כל כך כי יחס לבבם על הקרוב המת שלא יוכלו להתקרב תוך האהל אשר הוא בתוכו ולשפוף את רוחם ולהשביע נפשם בבכי עליו. (מצווה רסג⁸)

כעין זה כתב החינוך גם במצווה ער⁹:

והכהן הגדול, הנבדל להיות קדש קדשים, עם היותו בעל גוף – נפשו תשכון תמיד בתוך המשרתים העליונים, על כן לא תחוס התורה עליו להתייר לו טומאה לעולם, ואפילו בקרובים, כמו לכהנים הדיוטים, שכתבתי למעלה

8. מצווה רפ"ז במהדורת מוסד הרב קוק.

9. מצווה רצ"ב במהדורת מוסד הרב קוק.

דחס רחמנא עליהן שישפכו נפשם בבית המת כי יחס לבבם על קרוביהם. מה שאין כן בכהן גדול, כי מרוב דבקות נפשו למעלה, יתפשט לגמרי מטבע בני איש, וישכיח מלבו כל עסק העולם הזה, הנפסד, ועל חברת הקרוב לא תבכה נפשו, כי כבר הוא נפרד ממנו בעודנו בחיים.

גם מהגמרא במסכת שבת¹⁰ משמע כן: הגמרא מספרת על ר' חנינא שמתה בתו ולא בכה עליה, וכאשר שאלה אותו לפרש הדבר, ענה לה, שחבל שנוסף לכך ששיכל את בתו גם יתעווור. וכתב היעב"ץ שם, שמכאן משמע שמה שכתבה הגמרא במועד קטן "שלושה ימים לבכי"¹¹, אין הכוונה שיש חיוב בדבר, אלא שיש איסור לבכות אחרי שלושה ימים, אבל באותם שלושה ימים אין חיוב לבכות, אלא רק היתר¹²!

2. מקורות שבהם מפורש שהאבלות היא חובה

מנגד, ישנם מספר מקורות שמהם עולה, שהאבלות היא חובה. הרמב"ן, שמדבריו היה משמע שהבכי הוא רק היתר ואינו חובה, כתב בספרו "תורת האדם" בהקדמה¹³:

ואמנם הסתכלתי והשכלתי ואין בתורה השלמה איסור על האבל ומצווה על הנחמה, לא אסרה על המתים רק התגודדות וקרחת, לא תרחיק הבכי ולא תתעב האנחה. וראוי לנו להבין כי האבל עבודה לאלקינו יתברך שמו, על דרכים מיוחדים, להתאונן ולהתבונן בסופו מה יהיה, ולדעת ביתו איה. וכענין זה כתוב: 'טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה, באשר הוא סוף כל האדם והחי יתן אל לבו'. וכתוב: 'טוב כעס משחוק כי ברע פנים ייטב לבי'. ונאמר: 'עת לבכות'. ואמרו ז"ל: הסתכל בשלושה דברים ואין אתה בא לידי עברה: דע מאין באת ולאן אתה הולך וכו'.

מוכח שהרמב"ן עצמו סובר שהאבלות היא מצווה.

גם ספר החינוך, שמדבריו היה משמע שהצער והבכי הם רק היתר ואינם חובה, כתב במפורש:

מצוות ענין טומאת כהנים לקרוביהם ובכללה שיתאבלו כל אחד מישראל על ששה מקרוביהם הידועים – שיטמאו הכהנים למתים הנזכרים בתורה, שנאמר: 'לה יטמא', וזה מצות עשה, שכן בא הפירוש עליו, וכן הוא מפורש

10. קנא, ב.

11. כז, ב.

12. ועיין בסמוך שהיעב"ץ בהמשך דבריו דחה הסבר זה.

13. ח"יב עמוד יב בכתבי הרמב"ן מהדורת מוסד הרב קוק.

בספרא: ילה יטמא – מצווה', לא רצה ליטמא – מטמאין אותו בעל כרחו. ולולי שקיבלנו מחכמינו הפירוש כן הייתי סבור לומר שיהיה רשות: אם רצה – מיטמא, ואם לא רצה – אינו מיטמא, לפי שהכתוב מנעו מלהיטמא לשאר קרובים, והייתי אומר שבאלו הנזכרים בפרשה הרשהו להיטמא אם ירצה, על כן בא לנו הפירוש עליו **שאיין זה רשות, אלא מצווה**. (מצווה רסד¹⁴)

אף הרמב"ם כתב:

מצות עשה להתאבל על הקרובים (הלכות אבל א, א).

ובהמשך כתב:

כל מי שאינו מתאבל כמו שצוו חכמים¹⁵ הרי זה אכזרי¹⁶!

(יג, יב)

מפורש ברמב"ם שהאבלות איננה רק היתר לרכי הלב, אלא שמי שאינו מתאבל הרי זה אכזרי! וכן פסק השולחן ערוך (יורה דעה סימן שצד סעיף ה)¹⁷.

כן כתב גם הרדב"ז בתשובה¹⁸:

שאלה על אחד מגדולי הדור שמת לו בן ולא הוריד עליו דמעה אחת, אם זו מידה טובה או לא. תשובה: זו מידה רעה, מורה על קושי הלב ועל רוע

14. מצווה רס"ג במהדורת מוסד הרב קוק.

15. לכאורה קשה על מה שכתב הרמב"ם כאן "כמו שצוו חכמים", ממה שכתב בפרק א הלכה א, ש"מצות עשה" להתאבל, דהיינו מהתורה! ויש ליישב על פי מה שכתב הרמב"ם שם בהמשך הלכה א': "ואין אבלות מן התורה אלא ביום ראשון בלבד... אבל שאר השבעה ימים אינו דין תורה".

16. כוונת הרמב"ם אינה לאכזריות על אחרים, אלא לאכזריות כלפי עצמו. עיין ברמב"ם בהלכות תעניות א הלכות א-ג: "מצוות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחוצרות על כל צרה שתבוא על הציבור... ודבר זה מדרכי התשובה הוא... אבל אם לא יזעקו ולא ירעו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם... הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להידבק במעשיהם הרעים". וכן פירש מרן הגר"א שפירא שליט"א בספר "ישועות עוזו" (ספר זיכרון לרב עוזי קלכהיים זצ"ל, הוצאת "אריאל", ירושלים תשנ"ו) עמוד 24, ועיין גם ב"שערי תשובה" לרבנו יונה שער א סעיף יא: "כי הייתי על הנפש היקרה אכזרי".

17. כעין זה כתב גם רבנו בחיי בספר "כד הקמח" ערך אבלות א (כתבי רבנו בחיי מהדורת מוסד הרב קוק עמוד מה). ועיין עוד בספר "גשר החיים" ח"א פרק יט סעיף ב (דף קפא), שכתב: "ההשערה שלפיכך ציוותה התורה להוציא המרירות הפנימית חוצה בשביל חלושי המזג, שההבלגה היתירה עלולה להכניס בקרבם דיכאון ויאוש – טעם זה אינו מספיק".

18. הפנה אליה ה"פתחי תשובה" על שולחן ערוך יורה דעה סימן שצד ס"ק ג.

תכונות הנפש, והיא מידת אכזריות... ולא לחינם אמרו רז"ל: 'שלושה לבכי, שבעה להספד, שלושים לגיהוץ ולתספורת', ואם היה הדבר בלתי נאות – לא היו מתקנין לו שלושה ימים.
(תתקפה)

וכן האריכה הגמרא במסכת שבת¹⁹ בחומרת המתעצל לספוד על תלמיד חכם ומי שאינו בוכה על אדם כשר שמת, וגודל המעלה של הבוכה על אדם כשר שמת. מפורש אם כן שיש חיוב להתאבל ולבכות על המת²⁰!
גם היעב"ץ שכתב שמהגמרא בשבת²¹ משמע שאין חיוב לבכות, אלא רק היתר, כתב בהמשך דבריו שם:

ויש לדחות, דרבי חנינא זקן הוה ההיא שעתא, או חלוש בעיניו, שהיה יודע שמזקת לו הדמעה, ואנוס ודאי פטור.

גם "ערוך השולחן"²² התקשה בהסבר הגמרא במסכת שבת (שם) וכתב שאשתו של רבי חנינא רצתה שהוא יבכה יותר ממה שאמרו חז"ל במסכת מועד קטן, והוא ענה לה בדברים שיתקבלו על דעתה, אף על פי שלא זו הייתה הסיבה האמיתית.

3. גדולי ישראל שבכו במות קרוביהם

כאשר מתבוננים במסופר בתנ"ך על גדולי ישראל, רואים שרבים מהם בכו כשנפטרו להם קרוב:

1. על אברהם אבינו נאמר אחרי מות שרה:

ויבא אברהם לספד לשרה ולבכתה.

(בראשית כג, ב)

2. על יעקב אבינו נאמר כאשר חשב שיוסף מת:

ויקרע יעקב שמלתיו וישם שק במתניו ויתאבל על בנו ימים רבים.

(בראשית לז, לד)

19. קה, ב.

20. עיין עוד בגמרא סוכה כה, ורש"י שם בד"ה "טירדא דרשות" לגבי הצער, ומה שכתב על כך הגר"י סולובייצ'יק ב"רשימות שיעורים" שם, וכן בספרו "איש ההלכה גלוי ונסתר" עמוד 210-212 בהערה; בספרו "שיעורים לזכר אבא מרי" ח"ב (ירושלים תשמ"ה) עמוד קפב-קצו (הערה זו מידידי הרב עמיחי כנרתי נ"ל); וכן בספרו "על התשובה" עמוד 40; עיין גם בספר "גשר החיים" ח"ב פט"ז ופ"ז אות א.

21. קנא, ב.

22. יורה דעה שצ"ד סעיף ג.

3. לאחר מות יעקב מסופר:

ויפל יוסף על פני אביו ויבך עליו וישק לו.

(בראשית נ, א)

4. על דוד המלך נאמר אחרי שריפת צקלג ושבויית העמלקים את נשיו:

וישא דוד והעם אשר אתו את קולם ויבכו עד אשר אין בהם כוח לבכות.

(שמואל א ל, ד)

עוד נאמר על דוד המלך אחרי שמיעתו על מות שאול ויהונתן:

ויחזק דוד בבגדיו ויקרעם וגם כל האנשים אשר אתו. ויספדו ויבכו ויצמו עד

הערב על שאול ויהונתן בנו ועל עם ה' ועל בית ישראל כי נפלו בחרב.

(שמואל ב, א, יא-יב)

גם לאחר מות אבנר, דוד פונה אל העם:

קרעו בגדיכם וחגרו שקים וספדו לפני אבנר, והמלך דוד הלך אחרי המטה. ויקברו

את אבנר בחברון, וישא המלך את קלו ויבך אל קבר אבנר, ויבכו כל העם.

(שמואל ב, ג, לא-לב)

ולאחר מות אבשלום נאמר:

וירגז המלך ויעל על עלית השער ויבך, וכה אמר בלכתו: בני אבשלום, בני בני

אבשלום, מי יתן מותי אני תחתיד, אבשלום בני בני.

(שמואל ב, יט, א)

מלבד זאת, מספרת התורה שבני ישראל בכו על מות אהרן:

ויראו כל העדה כי גוע אהרן ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל.

(במדבר כ, כט)

וכן על מות משה:

ויבכו בני ישראל את משה בערבות מואב שלשים יום.

(דברים לד, ח)

גם אחרי מות שמואל נאמר:

וימת שמואל ויקבצו כל ישראל ויספדו לו.

(שמואל א כה, א)

אמנם אחרי מות יהושע לא נאמר שספדו לו, ועל כך אמרה הגמרא:

כל המתעצל בהספדו של חכם ראוי לקוברו בחייו, שנאמר: 'ויקברו אותו

בגבול נחלתו בתמנת סרח אשר בהר אפרים מצפון להר געשי' – מלמד שרגש

עליהן הר להורגן.

(שבת קה. :. ותוסי' שם) ²³

23. על הסיבה שהתעצלו בהספדו של יהושע עיין במדרש רות רבה בפתחתא א, ב, ובמקבילות שם; ב"משך חכמה" ויחי נ, י, ד"ה "כל מי שאינו בוכה"; בספר "עין

ג. הסיבות לצער

פרק זה עוסק בניתוח הסיבות לצער, ואף על פי שלכאורה אפשר לשאול: איזו תועלת תהיה לנו מכך שננתח את סיבות הצער? אדם מצטער - זוהי המציאות, ואין לשנותה! נראה שאין הדבר כך, וחשוב מאוד להבין את הגורמים לצער, כיוון שיש צער שהוא פסול, כגון מי שמצטער על האדם שמת כאילו הוא אבד לגמרי ואין לו קיום כלל, חס ושלום. מטעם זה אסור להצטער, כיוון שזו כפירה בהישארות הנפש, שהיא הבסיס לאמונה בתחיית המתים, ובאמונה בשכר ועונש²⁴!

כמו כן אסור להצטער צער של התרעמות על הנהגת ה', ואף אסור לומר "מה אפשר לעשות, אי אפשר לשנות מה שעשה הקב"ה", כי זהו גידוף, שמשמע שאם היה אפשר - היו עושים אחרת ממה שעשה הקב"ה²⁵. אם כן מהן הסיבות האמיתיות לצער? נראה שיש לכך שלוש סיבות, זו למעלה מזו:

1. הצער הוא על כך שלאדם החי חסר את הנפטר

הסיבה הראשונה והפשוטה ביותר לצער, היא הצער האישי של החי על כך שהנפטר חסר לו. אמנם יש אנשים שסיבה זו יכולה להראות להם אנוכית: אדם נפטר, ולקרובו או לחברו מפריעה נגיעתו האישית שהוא לא יראה עוד?! אבל ממקורות רבים עולה שהרובד הבסיסי של הצער הוא אכן הצער האישי של החי על כך שהנפטר חסר לו.

בקינת דוד על שאול ויהונתן אמר דוד:

צַר לִי עַלֶיךָ אַחִי יְהוֹנָתָן, נַעֲמַת לִי מְאֹד, נִפְלְאַתָּה אֶהְבֶּתְךָ לִי מֵאַהֲבַת נָשִׁים.

(שמואל ב, א, כו)

איה" לשבת קה; אות ו; בספר "אור הישר" (לרב שמואל יצחק הילמן, חותנו של הרב הרצוג, ירושלים תשל"ז) זבחים קטז; ד"ה "אחר" ודי"ה "ועפ"ז".

24. עיין בלשון הרמב"ם בפירוש המשניות בהקדמתו לפרק חלק (סנהדרין פרק עשירי) ביסוד האחד עשר, ובמאמרו של הרב איתמר ורהפטיג "הערות בייג יסודות האמונה של הרמב"ם" בבטאון "המעין" תשרי תש"ן, והובאו דבריו בספר "ייג עיקרים" לרב אברהם יצחק נריה (הוצאת "חי רא"י" כפר הרא"ה התשנ"ב) עמודים 28-29.

25. רמ"א יורה דעה שעו סעיף ב, "ערוך השולחן" שם סעיף ה, "קיצור שולחן ערוך" סימן רז סעיף ד, ומקורם בגמרא במסכת בבא קמא (לח, א).

וכן הוא קורא לבנות ישראל:

בנות ישראל אל שאול בכינה, המלבשכם שני עם עדנים, המעלה עדי זהב על לבושכן.

(שם, כד)

כך עולה גם מהאיגרת שכתב הרמב"ם לרבי יפת הדיין מעכו, מספר שנים אחרי מיתת אחיו:

והרעה הגדולה שבאה עלי באחרונה, שהיא רעה מכל רעה שעברה עלי מיום היותי ועד היום הזה, והיא פטירת הצדיק זצ"ל (הכוונה לאחיו ר' דוד)... ונשארתי אחריו כמו שנה מיום שהגיעה השמועה הרעה, נופל על המטה בשחין רע ובדלקת ובתמהון לבב, וכמעט קט הייתי אובד. ואחר כך עד היום כמו שמונה שנים אני מתאבל ולא התנחמתי. ובמה אתנחם, והוא היה הבן, על ברכי גדל, והוא היה האח, והוא התלמיד והוא שהיה נושא ונותן בשוק ומרויח ואני יושב לבטח, והבין בתלמוד במהרה... ולא הייתה לי שמחה אלא בראותו²⁶.

רואים אם כן שהצער הוא הצער האישי של החי על חסרון הנפטר.

כן כתב גם הרב חיים דוד הלוי בספרו "עשה לך רב" בשם הזהר הקדוש,

שכאשר השמיע רשב"י בחייו סודות התורה בכה ר' אבא ואמר:

ווי ר' שמעון שאתה חי ואני בוכה עליך. לא עליך אני בוכה. אלא על החברים ועל העולם.

(חלק א סימן מו עמוד קמ)

וסיכם הרב הלוי שם:

מכאן שעיקר הבכי והצער הוא על החיים שאיבדו את יקירם, ולא על המת שהלך לעולמו כדרך כל בשר.

נראה שהדבר מפורש בגמרא במועד קטן, שרב אמר בהספדו:

בכו לאבלים, ולא לאבדה, שהיא למנוחה ואנו לאנחה²⁷

(כה:)

עוד אמרו חז"ל:

צדיק אבד – לדורו אבד. משל לאדם שאבדה לו מרגלית, כל מקום שהיא – מרגלית שמה, לא אבדה אלא לבעלה.

(מגילה טו.)

כן כתב הרד"ק על הפסוק "הצדיק אבד ואין איש שם על לב, ואנשי חסד נאספים באין מבין, כי מפני הרעה נאסף הצדיק"²⁸:

26. עיין אגרות הרמב"ם, הוצאת שילת (מעלה אדומים ירושלים תשנ"ה), כרך א עמוד רכט-רל, ואגרות הרמב"ם מהדורת "רמב"ם לעם" מוסד הרב קוק עמוד פד.

27. ועיין בספר "סערת אליהו" (בתוך "ספרי הגר"א") עמוד 14 ב"אמרי שמואל".

28. ישעיהו נז, א.

באמרו 'אבד' אין רצונו לומר שהצדיק אבד במותו, כי לעצמו לא אבד, אבל נשמתו בחיים ערבים, טובים מחיי הגוף, אלא אבד מדורו, כי להם היא האבידה.

עוד אמרו בגמרא, שכאשר נפטר רבי יוחנן אמר עליו רבי יצחק בן אלעזר:
קשה היום לישראל כיום בא השמש בצהריים

(מועד קטן כה:)

והסביר המהרש"א שם:

כמו שביאת השמש שלא בזמנה אין זה חיסרון לה, אלא לרואים בזריחתה, שיש להם חיסרון בביאתה בצהריים, כן רבי יוחנן שמת אין זה חיסרון לו, אלא לתלמידיו הרואים תורה על ידו.

עוד אמרו חז"ל שאחרי פטירת ר' אליעזר:

היה – ר' עקיבא – מכה בבשרו עד שדמו שותת לארץ, פתח עליו בשורה ואמר:
'אבי, אבי, רכב ישראל ופרשיו, הרבה מעות יש לי, ואין לי שולחני להרצותן.'
(סנהדרין סח.)

דהיינו שהצער של ר' עקיבא היה צערו האישי על כך שלא יוכל ללמוד עוד מר' אליעזר.²⁹

2. הצער הוא על כך שהנפטר לא יכול לקיים עוד מצוות

הסיבה השנייה לצער היא על כך שהנפטר אינו נמצא עוד בעולם הזה, הפרוזדור, ומתוך כך הוא אינו יכול עוד להתקין עצמו לטרקלין.

כעין זה הסביר רש"י, את טעם קריעת הבגדים:

והטעם שקורעים, קאמר ר' שמעון בן אלעזר מפני שדומה לספר תורה שנשרף, ופירש רש"י שעדיין היה יכול ללמוד³⁰!
(הובא בכסף משנה, הלכות אבל ט, יא)

כעין זה הסבירו חז"ל גם את טעם הבאת עגלה ערופה על חלל שנמצא בשדה ולא נודע מי הכהו:

29. עיין בתוס' שם בד"ה "היה מכה בבשרו" שכתבו: "ומשום ישרט לנפש [לא תתנו בבשרכם] (ויקרא יט, כח) ליכא, דמשום תורה קעביד, כדאמר: 'הרבה מעות יש לי ואין לי שולחני להרצותו'".

30. יש להעיר שלפנינו ברש"י כתוב אחרת, אבל בהערה בגיליון ה"כסף משנה" במהדורת הרב פרנקל כתוב: "הובא [מפירוש רש"י האמיתי למועד קטן (כה, א)] גם בחידושי הריטב"א והר"ן (למועד קטן שם) ובפירוש הרי"ף המלוקט מפירוש רש"י (שם)". ויש להוסיף, שכן הביא גם הטור ביורה דעה, סימן שמ, בשם רש"י, וכן כתב גם הרמב"ן בספר "תורת האדם" בתחילת פרק "ענין הקריעה" ושם הוסיף: "והוה ספר תורה" (כל כתבי הרמב"ן, מהדורת מוסד הרב קוק, ח"ב עמוד נא).

אמר ר' יוחנן בן שאול: מפני מה אמרה תורה הביא עגלה בנחל? יבוא דבר שלא עשה פירות (עגלה בת שנתה – רש"י), וכפר על מי שלא הניחוחו לעשות פירות (שהרגוהו – רש"י). מאי פירות?... מצוות.
(סוטה מו.)

גם את בכיו של דוד על אבשלום הסבירו חז"ל בצורה דומה. אחרי מות אבשלום נאמר:

וירגז המלך, ויעל על עלית השער ויבך, וכה אמר בלכתו: בני אבשלום, בני בני אבשלום, מי יתן מותי אני תחתיד, אבשלום, בני בני.
(שמואל ב, יט, א)
והמלך לאט את פניו ויזעק המלך קול גדול: בני אבשלום, אבשלום, בני בני (שם, ה).

אמרו על כך חז"ל:

הני תמניא זימני (-שמונה פעמים שאמר) 'בני' – למה? שבעה, דאסקי (שהעלהו) משבעה מדורי גיהנם, ואידך: איכא דאמרי דקריב רישא לגבי גופיה (שהיה ראשו מושלך רחוק מגופו וקרבו – רש"י), ואיכא דאמרי דאייתיה לעלמא דאתי (שהביאו לעולם הבא).
(סוטה י.)

רואים שעיקר בכיו של דוד היה לגבי מצבו הרוחני של הנפטר!
אמנם לפי זה קצת קשה מדוע נקטה הגמרא "כל הבוכה על אדם כשר שמת..."³¹ אדרבא, אם אינו כשר יש להצטער יותר³²! וכמו שראינו שדוד התאבל על אבשלום שהיה צריך להעלותו משבעה מדורי גיהנום³³!

3. הצער הוא על כך שנתמעט מגילוי ה' בעולם

הסיבה השלישית לצער היא מצד החיסרון שנוצר בגילוי ה' בעולם.

כך כתב ה"חפץ חיים" בספרו "אהבת חסד":

מצווה גדולה להספיד על המת כראוי, ומצווה שירים קולו עליו לאמר דברים המשברים את הלב כדי לעורר בכי, כי מצווה לבכות ולהצטער על אדם כשר שמת... והענין כי כל זה מורה על הבוכה שהוא אדם כשר, ומתאונן על

31. שבת קה, ב.

32. עיין בספר "עלי שור" ח"א עמוד רג בפיקסא "אדמו"ר", ובספר "יהדות" (הוצאת "נצח", בני ברק, תשס"א) עמוד 677 ולקמן בפ"ד סעיף 3.

33. ואין לומר שדווקא על מי שמשוגל להעלות את הנפטר מגיהנום ולהביאו לעולם הבא מוטל חיוב זה, שהרי הובאו לעיל דברי ה"כסף משנה", שבהם מדובר לגבי חיוב כל אדם.

שנחסר עבודת ה' מן העולם, לכך חשוב בעיני ה' יתברך כל דמעה ודמעה³⁴.
(חלק ג, פרק ה)

כעין זה כתב גם בעל ספר "יסוד ושורש העבודה":

הנה נהוג בכל תפוצות עם קדוש, כשמת איזה אדם בלילה, אזי בבוקר כשהשמש קורא לבית הכנסת, אינו מכה על השער, רק שתי הכאות, לסימן שיש בר מינן בעיר. ואני כששמעתי שהכה רק שתי הכאות, הייתי מכניס צער גדול בלבי על העדר אדם מעם קדוש הישראלי, כי מן הסתם נעדר גם הנחת רוח מבוראנו יתברך שמו מזה האדם, כיוון שמת, נעשה חופשי מן המצוות. ולהפך כששמעתי שהכה שלש הכאות, הכנסתי שמחה בלבי, שלא נעדר אדם מעם קדוש בעיר הזאת, ועל פי רוב הודיתי הודאה זו בפה מלא בזה הלשון: 'יוצרי ובוראי, אני נותן הודאה גדולה לך על שלא נעדר אדם מעמך הקדוש בעיר הזאת בלילה זה', עד כאן. בני אהובי, בבקשה שתזהרו בעבודה זו גם כן³⁵.

(הצוואה הגדולה, סימן לט)

כעין זה כתב גם הרב לאו בספרו "יהדות הלכה למעשה" ביחס לקדיש שאומרים על הנפטר:

חובת האדם בעולמו לשרת את הבורא במילוי מצוותיו ולקדש את שמו. עם

34. כן נראה גם מהטור ביורה דעה סימן שדמ שכתב: "אסור לשרוט בשרו בין ביד בכלי, וכתב הרמב"ן [בספר "תורת האדם" בפרק "ענין ההספד" (ח"ב עמוד פט בכתבי הרמב"ן מהדורת מוסד הרב קוק)]: 'דווקא לשרוט שריטה, אבל מותר להכות על בשרו אף על פי שהדם שותת' [עייין שם ברמב"ן שהביא ראיה מהסיפור במסכת סנהדרין (סח, שהובא לעיל) ברי עקיבא שהכה על בשרו כשמת ר' אליעזר]. ולא נהירא לאדוני אבי הרא"ש ז"ל, אלא בכל ענין אסור, אבל על אדם גדול בתורה שמת הכל מותר, אם אינו מכוון אלא על התורה ועל המצוות שבטלוי". ממה שכתב גם: "על המצוות", ולא רק "על התורה", וכן ממה שכתב: "וש"בטלוי", משמע שהצער הוא מצד החיסרון של התורה והמצוות שבעולם, ולא מצד החיסרון האישי של ר' עקיבא [אבל מפשטות הגמרא שאמרה: "הרבה מעות יש לי ואין לי שולחני להרצותן" משמע שהצער הוא מצד החיסרון האישי של ר' עקיבא, כמו שכתבנו לעיל]. ועיין עוד בעניין זה בתוס' ביבמות יג, ד"ה "דאמר רחמנא"; ב"מנחת חינוך" מצווה תסז (אותיות ב, ג במהדורת מכון ירושלים); ב"מרגליות היים"; וב"ענינים למשפט" בסנהדרין שם.

35. עיין גם בספרו "יסוד ושורש העבודה" שער א פ"ה, שהאריך בכך, ועיין גם בספר "רבי יוסף זונדל מסלנט" (ירושלים תשנ"ג) במכתב יב (עמודים קט-ק"ו).

פטירת אדם מישראל נוצר חלל ריק בשורות מאמיניו ועושי דברו... לשם כך נקבע כי יתום אומר: 'יתגדל ויתקדש שמייה רבה'³⁶.
(עמוד 44)

על פי זה ניתן להסביר את הטעם לקריעת הבגדים, שהובא לעיל: "שעדיין היה יכול ללמוד" - לא מצד המת עצמו, אלא מצד החיסרון שבגילוי ה' בעולם.

ד. מטרות מצוות האבלות

נאמרו מספר מטרות למצוות האבלות:

1. מטרת האבלות היא לעורר את האדם לחזור בתשובה

כתב הרמב"ם בהלכות אבלות:

כל מי שאינו מתאבל כמו שצוו חכמים הרי זה אכזרי, אלא יפחד וידאג ויפשפש במעשיו ויחזור בתשובה, ואחד מבני חבורה שמת תדאג כל החבורה כולה. כל שלושה ימים הראשונים יראה את עצמו כאילו חרב מונחת לו על כתפו, משלושה ועד שבעה מונחת בקרן זוית, מכאן ואילך עוברת כגודו בשוק. כל זה כדי להכין עצמו לחזור ועור משנתו. והרי הוא אומר: 'הכית אותם ולא חלוי, מכלל שצריך להקיץ ולחול'.
(יג, יב)

כעין זה כתב גם הרמב"ן ב"תורת האדם" בהקדמה:

האבל עבודה לאלקינו יתברך שמו, על דרכים מיוחדים להתאונן ולהתבונן בסופו מה יהיה, ולדעת ביתו איה³⁷.

36. טעם זה, ביחס לקדיש שאומרים על הנפטר, כתב גם ש"י עגנון במאמרו "אחר מיתתם של הרוגי ארץ ישראל": "נפקד חס ושלוס אחד מישראל - באה פחת בלגיונותיו של המלך, ובאה תשות כוח כביכול במלכותו יתברך, שהרי מלכותו חסרה לגיון אחד מלגיונותיו, ונתמעטה חס ושלוס גדולתו יתברך. לפיכך אנו מתפללין ואומרים אחר כל מת מישראל: 'יתגדל ויתקדש שמייה רבא', גדל כוח השם ולא יביא תשות כוח לפניו יתברך, ויתקדש בעולמות שברא כרצונו, ולא נפחד על עצמנו, אלא מהדר גאון קדושתו יתעלה, וימליך מלכותיה שתתגלה ותראה מלכותו בשלמות, ולא יתמעט ממנה חס ושלוס". [נדפס בספרו "סמוך ונראה" (הוצאת שוקן תש"ך) עמוד 288-289 וכן נדפס בספר "ראובן שפורן" לזכר ראובן שפורן הי"ד (שנפל בעזה במרדף אחרי מחבלים בשבת קדש ו' בשבט תשל"ב) עמוד 5, ובחוברת "כפר דרום לדורותיו" (מהדורת תשרי תשנ"ז) עמוד 73, תחת הכותרת "קדיש על הרוגי ארץ ישראל"]. ועיין גם בספר "הגיוני הלכה" (לרב יצחק מירסקי, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ט) ח"א עמוד 225 והערה 20 שם ובחוברת "עטורי כהנים" גיליון 186 עמוד 31 שכתבו כעין זה.

2. האבלות באה להשריש את חשיבות החיים

טעם נוסף כתב "ספר החינוך":

המתחכמים הכופרים המהבילים על דברי העולם ומעשי ה' הנוראים, ישיתו אוון בליבם הרע, יתלו מות בני איש למקרי הזמן, ויחשבו במחשבותם הרעים כי מקרה האדם והבהמה מקרה אחד להם, כמות זה כן מות זה, ועל כן כתבו בספריהם שישרפו: 'האומלל מי שידאג כללי. ולעקור ולשרש מלבבנו אמונתם זאת הרעה חייבתנו התורה במצווה זו. (מצווה רסד³⁸)

על פי זה, באה האבלות להשריש את חשיבותם ומשמעותם של החיים על פני האדמה.

וכך כתב גם הרב טיקוצ'נסקי:

אחרי שמיסוד האמונה שהכול בהשגחה, בצדק ובחסד, וחייב לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה, הלא צריכים להבין 'מצוות האבלות' מהי? והטעם המובחר בזה (מלבד הטעמים על פי הנסתר) הוא: להשריש את חשיבות חיי האדם, חיי רצון ובחירה, שאפשר לרכוש על ידם חיים עצמיים, ולהבחין בין מיתת בהמה, שאינה אלא נזק ממון, לבין מיתת אדם, שהיא הפסד בעצמיות היצירה³⁹.

(גשר החיים, חלק א, פרק יט, סעיף ב)

37. מעין זה כתב גם רבנו בחיי בספר "כד הקמח" ערך אבלות א, בתחילתו (כתבי רבנו בחיי מהדורת מוסד הרב קוק עמוד מא); ועיין גם בחיבור התשובה למאירי בהקדמה, הובאו דבריו בספר המידות למאירי (עמוד קלג); עיין גם בשולחן ערוך אורח חיים סימן תקמ"ט סעיף א שכתב: "חייבים להתענות בתשעה באב ובשבעה עשר בתמוז ובשלושה בתשרי ובעשרה בטבת מפני דברים הרעים שאירעו בהם". וכתב שם ה"מגן אברהם" (בס"ק א): "מפני דברים הרעים – כדי לעורר הלבבות לתשובה (רמב"ם)". כתב על כך "מחצית השקל": "יזכמו שהקשה השלייה במסכת תענית דהא הצער על העבר הוא פועל הבל. גם יש לקבל הדין שמים ויסורין מאהבה! עיין שם. לכן כתב דהטעם כדי לעורר הלבבות לתשובה".

38. מצווה רס"ג במהדורת מוסד הרב קוק.

39. עיין גם ב"יפה ענף" למדרש רות רבה בפתיחתא א, ב.

ב. עיין שם עוד ב"ספר החינוך" במצווה רסד (מצווה רסג במהדורת מוסד הרב קוק); בחיבור התשובה למאירי בהקדמה, הובאו דבריו בספר המידות למאירי (עמוד קלג); בשו"ת הרדב"ז סימן תקפ"ה; בספר "גשר החיים" ח"א פרק יט סעיף ב (דף קפא); בספר "לב אליהו" לרב אליהו לאפיאן ח"א עמודים ט-י; בספר "דברי יחזקאל" על התורה בפרשת חיי שרה ד"ה "ויבא אברהם לספד לשרה ולבכתה"; עיין עוד במסכת בבא מציעא נח, ב; ברמב"ם בהלכות מכירה פי"ד הי"ג; בשולחן ערוך חושן משפט סימן רכח סעיף ד.

3. האבלות באה למנוע צער מהנפטר בעולם הבא

בספר "בית יחזקאל"⁴⁰ כתב:

הבן נתחייב לומר: 'הריני כפרת משכבו', ולכן מקבל על עצמו מקצת מהדינים הקשים הראויים למת. ועיין בימעבר יבקי חלק ב פכ"א: 'חייב להגדיל שערו, שהם כוחות הדין, על דרך מוטב שיכנס החץ ביי. וכל יסורי הבן מנכים מחשבון האב. וכן כתב אחי השל"ה בהגהות יש נוטלין' בהקדמה: 'והיסורין שמקבל עליו החי, אפילו מעט, נחשבים שם להרבה, ומנכין לנפש הנפרד בעולם הבא הרבה מן הפורענות, וקל וחומר... בנו, שהוא כרעא דאבוה, שעושה זה לאביו ולאמו.

(הלכות דעות עמוד קמו) ⁴¹

לפי זה עולה, שהאבל בקיימו את מצוות האבלות עוזר לנפטר בעולם העליון! גם לפי המטרות הקודמות, מסייע האבל לנפטר על ידי שהוא חוזר בתשובה מכוחו של הנפטר, וכן משריש בקרבו את חשיבות החיים בעולם הזה כפרוזדור לעולם הבא, ומתנהג בהתאם.

סיכום

גם האדם המאמין שכל מה שהקב"ה עושה הוא לטובה, אל לו להתכחש להרגשת הצער הטבעית שממלאת אותו בשעה שנפטר לו אדם קרוב. גם אבות האומה וגדולי ישראל בכו במות יקיריהם. אמנם הבכי אצל המאמין אינו נובע מתוך מחשבה של כיליון הנפטר, כשם שחושבים הכופרים, אלא נובע מתוך צער על החיסרון שמרגיש האדם החי בהיפרד ממנו יקירו, וכן מתוך צער על כך שהנפטר אינו יכול להוסיף לעשות עוד מעשים טובים בעולם הזה, כמו כן מיצר הוא על העדר ההופעה של שם ה' בעולם.

במצוות האבלות משריש האבל בקרבו את חשיבות החיים בעולם הזה, כפרוזדור לעולם הבא, וכן חוזר בתשובה ומקבל על עצמו מקצת מהדינים הראויים לנפטר, ובכל הדברים הללו מסייע האבל לנפטר בעולם העליון. לצער ולאבלות יש גבולות ברורים, שקבעה התורה ושקבעו חכמים, ולמרות הצער והאבלות יש לאדם לקבל את הבשורה הרעה מתוך הבנה שכל מה שהקב"ה עושה - לטובה הוא עושה, גם אם איננו מבינים זאת,

40. הרב משה יחיאל הלוי צוריאל (בני ברק תשמ"א).

41. עיין שם שהאריך בכל נושא הצער והאבלות בעמודים קמה-קמו.

וכן יש לו לשמוח בכך שהוא זוכה לעבוד את ה' בכל מצב, ובנוסף על כך, יש לו לשמוח בכך שעל ידי הצער והייסורים יתכפרו עוונותיו.

חלק ב: הנחמה

א. "בנים אתם לה' אלקיכם"

על הפסוקים בפרשת ראה:

בנים אתם לה' אלקיכם, לא תתגודדו ולא תשימו קרחה בין עיניכם למת, כי עם קדוש אתה לה' אלוך, ובך בחר ה' להיות לו לעם סגלה מכל העמים אשר על פני האדמה, (דברים יד, א-ב)

כתבו המפרשים מספר הסברים, שמכל אחד מהם ניתן ללמוד כיצד יש להתבונן על המוות, ומתוך כך גם להתנחם.

1. הסבר הראב"ע

הראב"ע שם כתב:

וטעם 'בנים' – אחר שתדעו שאתם בנים לשם, והוא אוהב אתכם יותר מהאב לבן, אל תתגודדו על כל מה שיעשה. כי כל אשר יעשה, לטוב הוא, ואם לא תבינוהו, כאשר לא יבינו הבנים הקטנים מעשה אביהם, רק יסמכו עליו, כן תעשו גם אתם. כי עם קדוש אתה ואינך כשאר כל הגוים, על כן לא תעשה כמעשיהם⁴².

42. יש להעיר שדברי הראב"ע דומים מאד לדברי המשנה בברכות (פ"ט מ"ה) "בכל מאדך – בכל מדה ומדה שהוא מודד לך", ולכאורה דברי הראב"ע מפורשים עוד יותר בפשט הפסוק מאשר דרשת המשנה, וקשה מדוע הוצרכה המשנה לדרוש את דרשתה מהמילים "בכל מאדך", ולא הביאה מקור לדבריה מפסוק זה? נראה ליישב שהמשנה דרשה את דבריה מהמילים "בכל מאדך" ולא מהפסוק "בנים אתם לה' אלקיכם" בגלל המשך הדרשה: "בכל מדה ומדה שהוא מודד לך הוא מודה לו במאד מאד", שדבר זה אינו כתוב בפסוק בפרשת ראה (יש לציין שבמשנה שבבבלי (נד, א) לא כתובות שתי המילים האחרונות, אבל כן היא הגירסא במשנה שבמשניות וכן גם בירושלמי (ט, ה), וגם לגירסת הבבלי יש חידוש בדרשת חז"ל לעומת פירוש הראב"ע).

עיין עוד בספר "טובך יביעו" (לרב יצחק זילברשטיין, בני ברק תש"ס) ח"ב עמוד רנט-רס שכתב: "לידברי חיים' מצאנו נפטר ילד קטן כבן שמונה, שהיה קרוי על שם אביו... כששב הקהל מבית העלמין פתח הידברי חיים' ואמר: אם היה פוגש אותי מאן דהוא לפני התפלה ונותן לי מכה חזקה, הייתי מתייחס לכך באחת משתי אפשרויות. הייתי מסיט את מבטי לאחור ומתבונן בפרצופו של המכה. אם הייתי

כעין זה כתב הנצי"ב ב"העמק דבר":

'כי עם קדוש אתה וגוי' פירוש: מובדל לגבוה, ואם כן יש לדעת כי כל צער ומקרה רע, רחמנא ליצלן, רצון הקב"ה לכבודו יתברך, או לכפרת עוון של החי, שהוא גם כן כבוד ה' ורצונו, וראוי למי שמובדל לה' שיבטל צערו מפני רצון ה'. מיהו בכי ואבלות כפי שנתנה תורה הוא רצון ה', לתת כבוד למת, עד שכבוד המת דוחה כמה מצוות שבתורה, ואבלות בכלל כבוד המת הוא. אבל לעשות דבר שישאר הרושם לאחר זמן שקבעה התורה אין זה כבוד המת, אלא רק הפקת צער, ואין ראוי לקדוש ה' לעשות כן. ואם כן הוא טעם מצידנו.

2. הסבר הרמב"ן

על פי הרמב"ן הנימוק לאיסור התגודדות מופיע בפסוק: "כי עם קדוש אתה", ולשון קדוש פירושו נצחי, ועל כן אין ראוי להתגודד, וזה לשונו: ולפי דעתי כי טעם 'עם קדוש' הבטחה בקיום הנפשות לפניו יתברך. יאמר אחרי שאתה עם קדוש וסגלת ה' ולא ישא אלקים נפש, וחשב מחשבות לבלתי ידח ממנו נדח, אין ראוי לכם להתגודד ולהקרח על נפש ואפילו ימות בנוער.

רבנו בחיי הרחיב בהסבר הדברים וכתב:

בנים אתם לה' אלקיכם – ואסר על המתים גדידה בבשר, זהו שאמר 'לא תתגודדו'. ומנהג האמוריים היה, לפי שהיו עושין מן העולם הזה עיקר, וכאשר ימות להם מת ויאבד מביניהם, הנה הוא איבודו לעולם. אבל אתם אינכם כן, כי בנים אתם לה' אלקיכם, ודרך האב להוריש לבנו מנה יפה שיש לו, ולפיכך העולם הבא שבראתי, הוא מעותד לכם, ועל כן אי אתם רשאים להתגודד על המת ולא למרט שער הראש, כי בטוחים אתם שאם יאבד הגוף בעולם הזה, שתירשו חיי העולם הבא, שהוא העיקר. וזהו שאמר: 'כי עם

רואה שמדובר בידיד טוב, לא הייתה לי כל בעיה להבין שהמכה החזקה שהכאיבה לי הייתה בסגנון 'בקר טוב', כמו שאכן עושים חברים זה לזה. אם לא הייתי מכיר את זה שהרביץ לי, המשך הידברי חיים', או שלחילופין הייתי רואה שמדובר בשונא שלי, היה מקום לתלות שהוא נתן לי מכה כדי להכאיב לי. ועכשיו נתבונן, המשך הידברי חיים', הקב"ה נתן מכה חזקה, מכאיבה מאין כמותה. אבל האם יש לי ספק שמדובר באבא רחום וחנון, שאהבתו הגדולה אלי אינה תלויה בדבר, והוא מרחם על כל אחד ואחד מבניו? אין לי בכך כל ספק. ואם כן פשוט וברור שגם כאשר קיבלתי ממנו מכה, הייתה זו מכה 'ידידותית', והוא היה ונשאר אבא טוב, ואם כן צריך לקבל הכל בשמחה. הקב"ה הוא אבא טוב, וגם הכאבים והייסורים שהוא מביא על האדם טובים הם, שהרי מאמינים אנחנו שהכל לטובתנו, וכאשר ייסר איש את בנו ה' אלקיך מיסרד".

קדוש אתה לה' אלוקידי, וענין 'קדוש' נבדל, יאמר לפי שאתם נבדלים משאר בני נח, כענין 'ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי'. ויכלול עוד באמרו 'כי עם קדוש אתה לה' אלוקידי, ענין שכר העולם הבא, יאמר לפי שאתם עם דבק בא-ל הקדוש, ואתם מעוותים למעלה זאת, היא מעלת העולם הבא, אין ראוי לכם לעשות מה שהם עושים.

גם "אור החיים" כתב כעין זה בתוספת משל:

בנים אתם וגו' – צריך לדעת מה טעם סמך מאמר 'בנים אתם' למאמר 'לא תתגודדו'? נראה שנתכוון לומר שבמיתת איש אין אבדה למת, אלא הרי הוא דומה לאדם ששלח את בנו לסחורה לעיר אחרת, ולימים שלח האב אחר בנו. ואין העדר הבן אלא מן המקום שהלך משם, אבל על כל פנים ישנו, **ואדרבה בטוב לו שחזר הבן אצל אביו, שהוא מקור החיים**, ועל זה אין לנו להתגודד ולשים קרחה. מה שאין כן העכו"ם, שלא נקראו בנים לה', והוא אומר **'אתם'** – לשלול העכו"ם, שעליהם ידו הדווים ביום מיתתם, שהם מתים מיתה שאינם עוד בנמצא בין החיים.

יש לציין שמעין משל זה שכתב "אור החיים" הקדוש, כתבו מפרשים נוספים בשם הזהר הקדוש⁴³. וכך כתב הרב חיים דוד הלוי בספרו "עשה לך רב" בשם הזהר הקדוש:

משל למה הדבר דומה? למלך השולח את בנו להשתלם וללמוד וכו', כששולח לקחתו חזרה לארמונו, בני המקום בוכים. הפקח שבהם אומר: על מה אתם בוכים? וכי לא ראוי שילך הבן להיכל אביו? ואילו ידעו הצדיקים זאת היו **שמחים** ביום הסתלקותם מהעולם הזה.

(חלק א, סימן מו, עמוד קמ)

3. הסבר בעלי התוס'

ב"דעת זקנים מבעלי התוס" כתב:

בנים אתם לה' אלקיכם – ולכן אם מת אביכם הבשר ודם, לא תתגודדו, שהרי אינכם יתומים בכך, כי יש לכם אב שהוא חי וקיים, יתברך ויתעלה שמו, אבל העכו"ם כשמת אביו יש לו להתגודד, שאין לו עוד אב, כי אם עזו ואבנו, שאין בס מועיל, כדכתיב: 'אומרים לעץ אבי אתה, ולאבן את ילדתנו'.

כעין זה כתבו מפרשים נוספים⁴⁴.

43. פרשת ויחי רמה ע"ב. עיין ב"צרור המור" ו"שפתי כהן", ועיין גם באלשיך הקדוש, וב"כלי יקר" ועוד.

44. רבי יוסף בכור שור והחזקוני.

4. איחוד דברי הרמב"ן והתוס'

האברבנאל כתב גם את דברי הרמב"ן וגם את דברי בעלי התוס', והסביר ששני הטעמים כתובים במילים שונות:

עוד זכר סיבה על זה באמרו 'כי עם קדוש אתה לה' אלוקיך, ובך בחר ה' אלוקיך', רוצה בזה שלא ימלט הענין הזה מחלוקה: אם שיהיה ההתגודדות על המת בעבור ההפסד שקרה לו במותו, בחושבו שנפשו מרוחקת מהישועה הנפשית, או שיהיה בעבור ההפסד המגיע ממיתתו לקרוביו. ואמר שאין ראוי לישראל שיתגודדו לאחת הסיבות האלה:

לא בבחינת המת, כי לא במותו יפסיד מעלתו, והוא אמרו: 'כי עם קדוש אתה לה' אלוקיך' (-כטעם הרמב"ן).

ולא גם כן מיראת ההזק שיגיע ממיתתו לקרובים, מפני שה' יתברך הוא המשגיח להם והוא יברכם, והוא שאמר: 'ובך בחר ה' להיות לו לעם סגולה'. ועל זה אמר: 'מכל העמים אשר על פני האדמה', כי זה ידבר בחיים הגשמיים, מלבד מה שכבר אמר בישועת נפש המת (-כטעם בעלי התוספות)⁴⁵.

ב. נחמות לאבלים שאמרו חז"ל

בדברי חז"ל מופיעות נחמות רבות שניחמו החכמים את חבריהם ואת רבותיהם⁴⁶. בפרק זה יובאו רק שתי נחמות, שנאמרו על ידי חכמים כנחמה על מיתת בני צעירים.

1. נחמת רבי אלעזר בן ערך לרבן יוחנן בן זכאי

באבות דרבי נתן נאמר:

כשמת בנו של רבן יוחנן בן זכאי... נכנס וישב לפניו (רבי אלעזר בן ערך) ואמר לו: אמשול לך משל למה הדבר דומה. לאדם שהפקיד אצלו המלך פקדון. בכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר: 'אוי לי, אימתי אצא מן הפקדון הזה בשלום'. אף אתה רבי, היה לך בן, קרא תורה, מקרא, נביאים וכתובים, משנה הלכות ואגדות, ונפטר מן העולם בלא חטא, ויש לך לקבל עליך תנחומין כשהחזרת פקדונך שלם.

(יד, ו)

45. כעין זה כתב גם הספורנו.

46. עיין במאמרה המקיף של רות גוטל "דרכי ניחום אבלים" בביטאון "נתיבי מרחבים" (הוצאת "מרחבים", מרכז תורני ליהדות ולחינוך) חוברות ג' (תשנ"ה), ה' (תשנ"ז), ו' (תשנ"ט), ובמקורות שצויינו שם בהערות.

2. נחמת ברוריה לרבי מאיר

נחמה דומה מופיעה במדרש משלי:

מעשה היה ברבי מאיר שהיה יושב בבית המדרש בשבת בשעת מנחה ודורש. מתו שני בניו. מה עשתה אמם? הניחה שניהם על המיטה ופרשה סדין עליהם. במוצאי שבת בא רבי מאיר מבית המדרש. אמר לה: 'היכן שני בניי? אמרה לו: 'לבית המדרש הלכו'. אמר לה: 'צפיתי בבית המדרש ולא ראיתי אותם'. נתנה לו כוס של הבדלה [והבדיל]. חזר ואמר לה: 'היכן שני בניי? אמרה לו: 'פעמים הלכו למקום פלוני, ועכשיו הם באים'. הקריבה לפניו לאכול. לאחר שאכל [ובירך] אמרה לו: 'רבי, שאלה אחת יש לי לשאול'. אמר לה: 'אמרי [שאלתך]'. אמרה לו: 'רבי, קודם היום בא אדם אחד ונתן לי פיקדון, ועכשיו בא [ליטול]. אחזיר לו, או לאוי? אמר לה: 'בתי, מי שיש לו פיקדון [אצלו], אינו צריך להחזירו לרבו?!! אמרה לו: 'חוץ מדעתך לא הייתי מחזרת אותו'. מה עשתה? תפשה אותו בידו והעלתה אותו לאותו החדר והקריבה אותו למיטה. נטלה הסדין מעליהם וראה שניהם מתים, מונחים על המיטה. התחיל בוכה ואומר: 'בני, בני! רבותי, רבותי! בני בדרך ארץ, ורבותי שהיו מאירים עיני בתורתם! באותה שעה אמרה לו: 'רבי, לא כך אמרת לי שאנו צריכים להחזיר פיקדון לרבו? כך 'ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך'. בדבר זה ניחמתו ונחה דעתו ונתיישבה, לכך נאמר: 'אשת חיל מי ימצא'⁴⁷.

(פרק לא)

ג. הרוגי מלכות אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן

אף על פי שמאמר זה נכתב לזכרו של יהונתן ז"ל שנפטר ממחלה, מכל מקום מצאנו לנכון להוסיף פרק זה, שכן, לצערנו הרב, בתקופה האחרונה נהרגו יהודים רבים על ידי שונאינו, ופרק זה מהווה תוספת נחמה על מי שנהרג על ידי גויים, אם בפיגוע חבלני ואם במהלך מבצע צבאי.

מספרת הגמרא:

יוסף בריה דר' יהושע חלש, אינגיד [בלשון ימינו: מת מוות קליני]. אמר ליה אבوه: מאי חזית? אמר ליה: ...ושמעתי שהיו אומרים: הרוגי מלכות אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן. מאן נינהו? אילימא רבי עקיבא וחבריו, משום

47. מדרש זה הובא גם בילקוט שמעוני שם רמז תתקס"ד בשינויים קלים, וכאן הועתק על פי שני המקורות.

הרוגי מלכות ותו לא!! [רש"י: לא הייתה בהן מעלה אחרת שיחשבו עליה אלא זו בלבד!] פשיטא! בלאו הכי נמי! אלא הרוגי לוד.
(פסחים נ; בבא בתרא י;)

פירש רש"י:

שני אחים היו, שמסרו עצמן על ישראל, שהודו על עצמן הריגת בת מלך שהיו מטילין אותה על כל ישראל.
(פסחים שם)

במסכת בבא בתרא הוסיף רש"י:

לוליינוס ופפוס אחים שהרגם (טורנוסרופוס) הרשע בלודקיא, כדאמרין במסכת תענית על ידי גזירה שנגזרה על ישראל להשמיד על שנמצאת בת מלך הרוגה וחשדו את ישראל עליה, ועמדו האחים הללו ואמרו: מה לכם על ישראל? אנו הרגנוה⁴⁸.

בגמרא זו כתוב דבר מדהים: אנשים שמסרו נפשם על הצלת עם ישראל אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן!

בש"ת "עשה לך רב", נשאל הרב חיים דוד הלוי על כך שכאשר העלו ממצרים את גופות הקדושים אליהו חכים ואליהו בית צורי הי"ד [שהרגו את הלורד מויין שהיה אחראי על הריגת יהודים רבים ועל מניעת יהודים רבים מלהיכנס לארץ ישראל] כדי לקוברם בארץ ישראל, גילו שגופותיהם נשארו שלמות לאחר שלושים שנה! והסביר הרב הלוי על סמך גמרא זו -

שהרוגי מלכות המוסרים עצמם למיתה למען כלל האומה הם במעלה שוה לגדולי האומה! לא יפלא מעתה אם אמנם זכו שני הרוגי המלכות, חכים ובית צורי הי"ד למעלת קדושים וטהורים וצדיקי עליון שאין עצמותיהם נרקבות, ועורם מתוח על עצמותיהם כשעת מותם, כי אכן מסרו נפשם על כלל האומה!

(חלק א סימן נא)

אמנם במקורות אלו מדובר על אנשים שמסרו נפשם **בבחירתם** על מנת להציל את עם ישראל, ואין מכאן ראיה לגבי מי שנהרג על ידי גויים בפיגוע חבלני, שלא בבחירתו, אבל הגמרא במסכת סנהדרין אומרת שמי שנהרג על ידי גויים, אפילו היה רשע, התכפרו לו עוונותיו, ומוסיפה שהוא במדרגה של עבד ה':

48. עיין שם בגמרא וברש"י. כעין דברי רש"י כתבו גם רבנו חננאל בפסחים (שם) ורבנו גרשם בבבא בתרא (שם) והערוד בערך "הרג", ועיין לקמן בהערה 53 סעיף ד.

נהרג מתוך רשעו, כיוון דלאו כי אורחיה מיית, הויה ליה כפרה. תדע דכתיב: 'מזמור לאסף אלוקים באו גוים בנחלתך, טמאו את היכל קדשך, נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים, בשר חסידיך לחיתו ארץ'. מאי עבדיך ומאי חסידיך? לאו חסידיך חסידיך ממש, עבדיך הנך דמחייבי דינא דמעיקרא, וכיוון דאיסטול קרי להו עבדיך.
(סנהדרין מז.)

אמנם יש להעיר שבגמרא זו לא כתוב שאין כל ברייה יכולה לעמוד במחיצתו של מי שנהרג על ידי גויים, אלא רק שהתכפר לו והוא נקרא "עבדיך".

הרמ"א ביורה דעה⁴⁹ פסק שאף על פי שאין מתאבלים על מומר, מכל מקום מומר שנהרג על ידי עכו"ם מתאבלים עליו. וכתב הש"ך שם⁵⁰ שמקור דבריו הוא בגמרא בסנהדרין הנ"ל.
על הפסוק הנזכר בתהלים:

נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים, בשר חסידיך לחיתו ארץ.
(עט, ב)

כתב רש"י:

בשר חסידיך והלא רשעים היו! אלא משקבלו פורענותם הרי הם חסידיים. וכן הוא אומר: 'ינקלה אחיך' כיוון שלקה אחיך הוא.

מקורו של רש"י הוא במדרש שוחר טוב שם⁵¹, ובמדרש יש חידוש לעומת הגמרא, שהגמרא אמרה שמי שנהרג על ידי גויים נקרא "עבדיך", ואילו המדרש אמר שלא רק שהוא נקרא "עבדיך", אלא שהוא נקרא "חסידיך"! בשו"ת חתם סופר⁵² כתב שיהודי שמת על ידי גוי "רוצח אורב לדם" - נקרא "קדוש"! ואפשר שמכאן המקור לקרוא לכל מי שנהרג על ידי גויים, גם שלא בבחירתו בשם: "קדוש"⁵³.

49. שמ, ה.

50. ס"ק ט.

51. הובא גם בילקוט שמעוני שם רמוז תתכה.

52. יורה דעה, שלג.

53. א. עיין עוד במאמר "על במותינו חללים" בספר "מאמרי הראייה" ח"א עמוד 89-93 ובעיקר בעמוד האחרון, ובשו"ת השבי"ט (לרב שמואל טוביה שטרן) כרך ח חלק חושן משפט סימנים יב וטו (הפנה אותי למקור זה ידידי הרב בנימין רקובר נ"י).

ב. עיין במאמרו של הרב דוד כהן "גדרם ההלכתי של הנספים בקרבות מיותרים" ובתאונות אימונים" בחוברת "עטורי כהנים" גיליון 186 עמוד 33-38 ובמקורות

שציין שם בהערה 1, שם דנו בהרחבה בגדרם של אלו שמתו על קידוש השם, ושם הסיק שגם אדם שנהרג בתאונת אימונים בצבא, נחשב לקדוש, מפני שהוא נהרג בהיותו חלק מהמערך המלחמתי של הגנת העם וארצו!

ג. לפי זה לכאורה אין כל כך מקום להצטער במי שמת על קידוש השם, מצד הטעם השני שהוזכר, שהיה יכול לקיים עוד מצוות, שהרי בעצם מיתתו נתכפרו לו כל עוונותיו, ואף על פי כן חיוב הצער והבכי נוהג גם כלפי מי שנהרג על קידוש השם. אולי אפשר לומר שהוא היה יכול לחיות עוד ולהרבות במעשים טובים לפני שימות על קידוש השם (עיי' ב"פתח עיניים" בפסחים שם). כמו כן אפשר שאכן במקרים אלו הצער הוא רק הצער האישי, וכן הצער על החיסרון שנוצר בהתגלות השם בעולם, ולא הצער על כך שיכלו להוסיף מעשים טובים.

ד. הרמב"ם בהלכות יסודי התורה (ה, ד) כתב: "כל מי שנאמר בו 'יהרג ואל יעבור', ונהרג ולא עבר, הרי זה קידש את השם. ואם היה בעשרה מישראל הרי זה קידש את השם ברבים, כדניאל חנניה מישאל ועזריה, ורבי עקיבא וחבריו, ואלו הן הרוגי מלכות שאין מעלה על מעלתן, ועליהן נאמר: 'כי עליך הורגנו כל היום, נחשבנו כצאן טבחח'. ועליהם נאמר: 'אספו לי חסיד, כורתי בריתי עלי זבח'".

באגרת השמד (פרק ד) הוסיף הרמב"ם: "כל מקום שאמרו בו חכמינו ז"ל 'יהרג ואל יעבור', אם נהרג הרי זה קידש את השם, ואם היה בעשרה מישראל הרי זה קידש את השם ברבים, כמו חנניה מישאל ועזריה, ודניאל, ועשרה הרוגי מלכות, ושבעת בני חנה, ושאר ישראל הנהרגים על קדושת השם, הרחמן ינקום נקמת דמיהם בקרוב, ועליהם נאמר: 'אספו לי חסיד, כורתי בריתי עלי זבח'. ואמרו חכמינו ז"ל: 'השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה' וגו'. השבעתי – בדורות של שמד. בצבאות – שעשו לי צביוני ועשיתי צביונם. או באילות השדה – ששפכו דם עלי כצבי וכאיל. ועליהם הוא אמר: 'כי עליך הורגנו כל היום'. ואדם שזיכהו האל-לעלות במעלה עליונה כזאת, כלומר שנהרג על קדושת השם, אפילו היו עוונותיו כמו ירבעם בן נבט וחבריו, הרי זה בן העולם הבא, ואפילו לא היה תלמיד חכמים. וכך אמרו עליהם השלום (בבא בתרא ופסחים הנ"ל): 'הרוגי מלכות אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן. מאן נינהו? אילימא רבי עקיבא וחבריו, כל שכן דאיכא תורה ומעשים טובים! אלא הרוגי לוד'".

הרמב"ם (בהלכותיו), לכאורה, פסק שלא כמסקנת הגמרא. אמנם על מה שהביא את ר' עקיבא לא קשה כלל, שכן הגמרא לא שללה שר' עקיבא כלול גם הוא בגדר "הרוגי מלכות אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן", אלא הוסיפה את הרוגי לוד, אבל על השמטת הרוגי לוד לכאורה קשה! אפשר שמתוך שהרמב"ם לא עסק בדבריו בכל מי שנאמר עליו ש"אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתו", אלא מה דינו ומה מעלתו של מי שמוסר נפשו במקום שנאמר "יעבור ועל יהרג", ובמי שמוסר נפשו במקום שנאמר "יהרג ואל יעבור", לכן לא הביא את הרוגי לוד. אבל עדיין קצת קשה: מנין למד שכל מי שקידש את השם אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתו?

נראה לומר שהרמב"ם הסביר את המושג "הרוגי לוד" לא כרש"י, אלא כר"ן בפסחים שכתב: "אמרו בהגדה שלא רצו לשתות בכלי זכוכית צבועה, ושעת השמד היה, והוי כערקתא דמסאנא" [ועיין בתוס' בשבת עב: ד, ד"ה "אמר רבא"

סיכום

התורה לימדה אותנו שיש לקבל תנחומים, מתוך ידיעה שכל מה שעושה הקב"ה הוא לטובה, ומתוך אמונה שגם אחרי עזיבת העולם הזה החיים נמשכים בעולם הבא, ומתוך ביטחון בה' שידאג לקרובי הנפטר ויעזור להם.

נחמה מיוחדת יש לאדם, שקרובו שנפטר קיים מצוות ועסק בתורה, מתוך ידיעה שהנפטר מילא את ייעודו בעולם הזה, וטוב לו בעולם הבא. כמו כן יש נחמה מיוחדת לאדם שקרובו נהרג על ידי גויים, ובעיקר על מי שמסר נפשו בבחירתו להילחם על הגנת העם והארץ, שקדוש יאמר להם, ואין כל ברייה יכולה לעמוד במחיצתן.

סיום

כתב מרן הרב קוק זצ"ל:

ביטול הרגש עד שלא יבחין בין טוב לרע, ולא יעריך כלל ערך עצמותו הפרטית – אינו ממעלת הנפשות, ולא זאת היא התעודה הראויה לאיש המעלה, כי אם ידוע ידע האיש המשכיל את הטוב ואת הרע, את נועם הטוב והחיים והעושר והכבוד, ואת מגרעת המחסור וכל רעה בחיי ההווה לכל פרטיהם, ועירכים בערכם הראוי ולא יקטנו בעיניו. אמנם ידע גם כן שיותר מכל אלה באין ערוך, שוה הוא הטוב האלוקי והיושר השלם של ההנהגה העליונה, ששוה להמסר אליה בכל לב ונפש. על כן, עם כל ידיעתו והרגשתו בחיים ומעלותיהם, יקבל גם כן בשמחה את כל אשר נטל עליו מאהבת ה' יתברך ויושר דרכיו המלאים צדק ומישרים.⁵⁴ ואף על פי שהברכות שעל המאורעות צריכות להיות במטבע ההרגשה שמרגשת בהן הנפש באותה שעה, ובהכרח הן משתנות בין טוב לרע, אבל הדעת השלמה עולה וכוללת כל אלה במשפט ובחשבון, לקבולינהו בשמחה.

(עין איה, ברכות ס; סימן קפג)

ובסנהדרין סא; ד"ה "אמר רבא", שגם כן הביאו את הירושלמי, ומדבריהם משמע שפפוס ולוליינוס החמירו על עצמם בשעה שסירבו לשתות בכוס שהיה כתוב עליה שם של עיז, ושלא כר"ן שכתב שהייתה שעת השמד. ועיין גם רש"י בתענית יח; בפירוש הראשון שלא פירש כפירושו בפסחים ובבבא בתרא, ועיין בספר הליקוטים ובספר המפתח ברמב"ם, מהדורת פרנקל, בהלכות יסודי התורה שם, וכן בביאור הרב קאפח שם].

54. מכאן על פי סידור "עולת ראייה" ח"א עמוד תג [וכעין זה ב"עין איה" שם].